

MADANIY TURIZM DESTINATSIYASINING IQLIMGA CHIDAMLILIGINI ESG INDEKSI ORQALI BAHOLASH

Maxmudova Nodira O'ktamovna

Buxoro davlat universiteti

PhD.

Buxoro, O'zbekiston

ORCID: 0000-0001-6136-5562

E-mail: mahmudova.nodira@gmail.com

Yusufiy Barakabonu Ozodzoda

Buxoro davlat universiteti

tadqiqotchi

E-mail: yusufiybarakabonu@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada madaniy turizm destinatsiyalarining iqlimga chidamliligini baholashning ilmiy-nazariy asoslari tahlil qilinib, ESG (ekologik, ijtimoiy va boshqaruv) tamoyillari asosida mualliflik metodikasi - ESG-I (ESG-chidamlilik) indeksi taklif etilgan. An'anaviy barqaror turizm mezonlari (GSTC) madaniy meros obyektlarining iqlim stressiga sezgirlikni yetarli aks ettirmasligi asoslanib, indeksning uch blok va o'n bir indikatorendan iborat tuzilishi, normallashtirish, vaznlash (ikki raundli Delphi) va to'rt darajali talqin shkalasi ishlab chiqilgan. Metodika O'zbekistonning uchta madaniy-meros markazi - Samarqand, Buxoro va Xiva - misolida dastlabki sinovdan o'tkazilgan: uchala destinatsiya ham "o'rtacha chidamlilik" (II daraja) zonasida joylashgan (54-58 ball), boshqaruv (G) bloki eng zaif halqa, ijtimoiy (S) blok esa nisbatan kuchli ekanligi aniqlangan. Yillik ESG-I monitoringini joriy etish, indeksni yashil moliya vositalarini jalb qilishda "ishonchlilik hujjati" sifatida qo'llash va raqamli ochiq hisobot tizimini shakllantirish bo'yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: madaniy turizm, destinatsiya, iqlimga chidamlilik, ESG indeks, barqaror rivojlanish, madaniy meros, iqlim risklari, Delphi usuli.

Аннотация

В статье анализируются научно-теоретические основы оценки климатической устойчивости дестинаций культурного туризма и предлагается авторская методика - индекс ESG-I (ESG-устойчивости), основанный на экологических, социальных и управленческих (ESG) принципах. Обосновано, что традиционные критерии устойчивого туризма (GSTC) недостаточно отражают чувствительность объектов культурного наследия к климатическому стрессу; разработаны структура индекса из трёх блоков и одиннадцати индикаторов, процедура нормализации, взвешивание (двухраундовый метод Дельфи) и четырёхуровневая шкала интерпретации. Методика прошла предварительную апробацию на примере трёх центров культурного наследия Узбекистана - Самарканда, Бухары и Хивы: все три дестинации находятся в зоне «средней устойчивости» (II уровень, 54-58 баллов), блок управления (G)

определён как самое слабое звено, а социальный блок (S) - как относительно сильный. Даны рекомендации по внедрению ежегодного мониторинга ESG-I, использованию индекса в качестве «документа доверия» при привлечении инструментов зелёного финансирования и формированию цифровой системы открытой отчётности.

Ключевые слова: культурный туризм, дестинация, климатическая устойчивость, ESG-индекс, устойчивое развитие, культурное наследие, климатические риски, метод Дельфи.

Abstract

The article analyses the theoretical foundations of assessing the climate resilience of cultural tourism destinations and proposes an original methodology - the ESG-I (ESG-Resilience) index - based on environmental, social and governance principles. Having shown that conventional sustainable tourism criteria (GSTC) do not sufficiently capture the climate sensitivity of heritage sites, the paper develops a three-block, eleven-indicator index structure with normalisation, two-round Delphi weighting and a four-level interpretation scale. The methodology was piloted in three heritage centres of Uzbekistan - Samarkand, Bukhara and Khiva: all three fall into the "moderate resilience" zone (level II, 54-58 points), with the governance (G) block as the weakest link and the social (S) block relatively strong. Recommendations are made on introducing annual ESG-I monitoring, using the index as a "credibility document" for attracting green finance and building a digital open-reporting system.

Keywords: cultural tourism, destination, climate resilience, ESG index, sustainable development, cultural heritage, climate risks, Delphi method.

KIRISH

Iqlim o'zgarishi XXI asr turizm sanoatiga ta'sir ko'rsatuvchi eng jiddiy omillardan biriga aylandi. Turizmning global karbon izi 2023-yil holatiga ko'ra antropogen CO₂ emissiyasining taxminan 6,5 foizini tashkil etgan bo'lib, bu 2019-yildagi 7,8 foizga nisbatan kamaygan [11]. Shu bilan birga turizm iqlim o'zgarishining qurboni hamdir: qadimiy shaharlar, arxeologik yodgorliklar, an'anaviy me'morchilik namunalari va ochiq muzey majmualari ekstremal harorat, cho'llanish, suv tanqisligi va keskin ob-havo hodisalarining bevosita ta'sirida qolmoqda [7]. Madaniy turizm destinatsiyalari uchun iqlim stressi nafaqat infratuzilma, balki nozik materiallardan tashkil topgan meros obyektlari uchun ham xavf tug'diradi.

Barqarorlik tushunchasi "triple bottom line" (iqtisod, ekologiya, ijtimoiyat) doirasidan chiqib, ESG - ekologik, ijtimoiy va boshqaruv tamoyillari asosidagi boshqaruv paradigmasiga o'tmoqda. Camilleri o'tkazgan tizimli sharh ESG ko'rsatkichlarining turizmga qo'llanilishi hali yetarli tadqiq etilmaganini, biroq destinatsiyalarning iqlim risklari, yuk ko'tarish qobiliyati, overtourism va institutsional hisobdorlik masalalarini hal etishda bu yondashuv yuqori salohiyatga ega ekanini ko'rsatadi [1].

O'zbekiston uchun masala alohida dolzarb: turizm strategik ustuvor yo'nalishga aylantirilgan [12], "O'zbekiston - 2030" strategiyasi doirasidagi dasturlar madaniy-meros turizmini milliy iqtisodiyotning yangi o'sish nuqtasiga aylantirishni nazarda

tutadi [13]. Biroq qadimiy shaharlar iqlim xavfining markazida turibdi: Xivanning Ichan-Qal'a majmuasi Orolbo'yi cho'llanishi ta'sirida harorat ekstremumlariga, Buxoro va Samarqand esa suv tanqisligi va chang bo'ronlari xavfiga duchor [16].

Maqolaning maqsadi - madaniy turizm destinatsiyasining iqlimga chidamliligini baholashning ESG indeksiga asoslangan metodikasini ishlab chiqish va uni O'zbekiston misolida sinovdan o'tkazish. Tadqiqot obyekti - madaniy turizm destinatsiyalarining iqlimga chidamlilik tizimi; predmeti - ESG indeksi orqali ushbu chidamlilikni miqdoriy baholash metodikasi. Ilmiy yangilik ESG tamoyillarini iqlim chidamliligi konsepsiyasi bilan madaniy turizm kontekstida birlashtirishda va har bir ESG blokiga xos iqlimga yo'naltirilgan indikatorlarni shakllantirishda namoyon bo'ladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Iqlimga chidamlilik (climate resilience) tushunchasi iqlim o'zgarishiga bog'liq xavflarga bardosh berish va ularga moslashish qobiliyatini anglatadi. UNEP [10] va IPCC [4] hujjatlarida u "tizimning iqlim stresslari ta'siridan tiklanish yoki moslashish qobiliyati" sifatida talqin etiladi va uch komponentni o'z ichiga oladi: ta'sirchanlik (exposure) - destinatsiyaning iqlim xavflariga bevosita duchorligi; sezgirlik (sensitivity) - turistik tizimning iqlim ta'siriga javob darajasi; moslashuv qobiliyati (adaptive capacity) - xavflarni yumshatish, zahira shakllantirish va boshqaruv qarorlarini iqlimga moslashtirish salohiyati. Madaniy turizm destinatsiyalari uchun sezgirlik komponenti alohida og'irlik kasb etadi, chunki tarixiy obyektlarning fizik holati qaytarib tiklanmaydigan xarakterga ega: xom g'isht devorlarni harorat-namlik sikllari buzadi, ganch va ohakli gumbazlar yog'ingarchilik rejimining o'zgarishidan zarar ko'radi, qadimiy sug'orish tizimlari (koriz, ariq) suv resurslarining kamayishidan bevosita ta'sirlanadi [8].

Madaniy turizm destinatsiyasi tabiat turizmi obyektlaridan to'rt jihatdan farq qiladi: merosning qaytarib tiklanmasligi - UNESCO Jahon merosi obyektlari uchun iqlim zarari iqtisodiy emas, insoniyat merosiga yetkazilgan yo'qotishdir; mahalliy jamoaning markaziy roli - meros saqlash, hunarmandchilik va turizm xizmatlari aholining madaniy identifikatsiyasi bilan uzviy bog'liq; mavsumiylik va konsentratsiya - sayyohlarning muayyan davrga to'planishi obyektlarning fizik yukini oshirib, iqlim stressi bilan birga overtourism samarasini kuchaytiradi; transchegaraviy xarakter - global miqyosda tanilgan yodgorliklar xalqaro fondlar va UNESCO himoyasi doirasida turadi, bu esa boshqaruv shaffofligiga yuqori talab qo'yadi. Shu bois madaniy turizm destinatsiyasini baholashda an'anaviy ekologik ko'rsatkichlarga qo'shimcha ravishda ijtimoiy tenglik, meros saqlanishi va institutsional boshqaruv mezonlarini qamrab olgan kompleks model zarur [2]; [8].

ESG - korporativ sektorda paydo bo'lgan barqarorlik baholash tizimi bo'lib, uning E bloki energiya, suv, chiqindi, emissiya va biologik xilma-xillikni, S bloki mahalliy jamoa bilan munosabatlar, bandlik sifati, meros va inklyuzivlikni, G bloki strategik shaffoflik, hisobot, moliyaviy barqarorlik va risklarni boshqarish institutlarini qamrab oladi. Turizmga ESG dastlab mehmonxonalar va kompaniyalar darajasida (Green Key, EarthCheck, Green Globe sertifikatlari) qo'llanilgan, so'nggi yillarda esa

destinatsiyalar miqyosiga ko'tarilmoqda; WTTC va UN Tourism hisobotlarida iqlimga chidamli turizmni moliyalashtirish aynan ESG hisobotlariga tayanishi ko'rsatilgan [9]. O'zbekistonning meros shaharlarida o'tkazilgan amaliy tadqiqotlar ESG o'lchovlarining ishonchliligini tasdiqlab, ularni raqamli texnologiyalar bilan uyg'unlashtirish imkoniyatlarini ochib bergan [5].

ESG va iqlim chidamliligi o'rtasidagi aloqa quyidagicha: ESG - boshqaruv asbobi sifatida chidamlilikni shakllantirish mexanizmini, iqlim chidamliligi esa natijaviy holatni bildiradi. Ya'ni ESG darajasi yuqori destinatsiya iqlim stressiga iqtisodiy, ijtimoiy va institutsional jihatdan ko'proq chidamli bo'lishi kutiladi. Shu mantiqdan kelib chiqib, mualliflik metodikasida oddiy ESG o'lchovlari iqlim chidamliligi uchun maxsus moslashtirilgan: masalan, an'anaviy ESG hisobotidagi umumiy "gaz emissiyasi" ko'rsatkichi "turistik faoliyat karbon izining har sayyohga nisbatan dinamikasi" ko'rinishida qayta shakllantirilgan. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ESG va iqlim chidamliligini madaniy turizm kontekstida yagona indeksda birlashtirgan ishlar mavjud emas; maqola shu bo'shliqni to'ldiradi.

Mavjud xalqaro baholash tizimlarining qiyosiy tahlili (1-jadval) ularning hech biri madaniy meros obyektlarining iqlim sezgirlikini va destinatsiya darajasidagi institutsional chidamlilikni bir vaqtda o'lchamasligini ko'rsatadi: korxona darajasidagi sertifikatlar (Green Key, EarthCheck) ekologik operatsiyalarga, GSTC mezonlari umumiy barqarorlikka, korporativ ESG reytinglari esa moliyaviy sektorga qaratilgan.

1-jadval

Xalqaro baholash tizimlari va taklif etilayotgan ESG-I indeksining qiyosiy tavsifi¹

Tizim	Daraja	Asosiy yo'nalish	Iqlim chidamliligi	Meros sezgirligi	Boshqaruv bloki
GSTC Destination Criteria (2019) [2]	Destinatsiya	Umumiy barqarorlik (4 blok)	Qisman (iqlim moslashuvi bitta mezon)	Qisman	Ha
Green Key / EarthCheck / Green Globe	Korxona (mehmonxona)	Ekologik operatsiyalar	Yo'q	Yo'q	Qisman
Korporativ ESG reytinglari (MSCI, Sustainalytics)	Kompaniya	Investor riski	Qisman (iqlim riski)	Yo'q	Ha
Camilleri [1] konseptual modeli	Destinatsiya	ESG va chidamlilik	Ha (konseptual)	Yo'q	Ha
ESG-I (mualliflik)	Destinatsiya	Iqlimga chidamlilik	Ha (11 indikator)	Ha (S ₂ , E ₄)	Ha (4 indikator)

1-jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, ko'rib chiqilgan tizimlar orasida faqat ESG-I indeksi iqlim chidamliligi, meros sezgirlik va boshqaruv blokini destinatsiya darajasida bir vaqtda qamrab oladi. GSTC mezonlari bu yo'nalishlarni qisman aks ettiradi, korxona darajasidagi sertifikatlar asosan ekologik operatsiyalarga, korporativ ESG reytinglari esa investor riskiga qaratilgan. Camilleri modeli destinatsiya

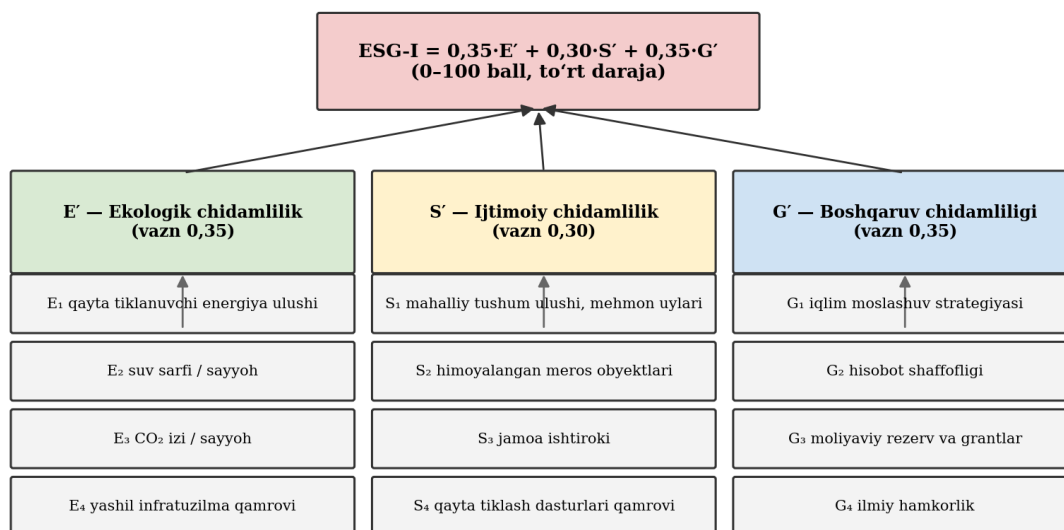
¹ Manba: mualliflar ishlanmasi.

darajasida bo'lsa-da, meros sezgirligini alohida baholamaydi [1]. Shu farq madaniy turizm uchun alohida indeks ishlab chiqish zaruratini asoslaydi.

METODOLOGIYA

Indikatorlar tizimini shakllantirishda besh tamoyilga tayanildi: ilmiylik - har bir indikatorning xalqaro standartlar (GSTC Destination Criteria, UN Tourism tavsiyalari, ISO 21400 seriyasi) bilan bog'liqligi; o'lchanuvchanlik - raqamli ifodalanish va solishtirish imkoniyati; chidamlilikka yo'naltirilganlik - indikatorlar umumiy barqarorlikni emas, aynan iqlim stressiga chidamlilikni aks ettirishi; ma'lumotning mavjudligi - rivojlanayotgan mamlakat sharoitida statistikaning realistik mavjudligi; adolatli vaznlash - ekspert baholash (Delphi) va ierarxiyalar tahlili (AHP) mantiqida vazn berish.

Taklif etilayotgan ESG-I (ESG-chidamlilik) indeksi uch blok va o'n bir indikatorlardan iborat (1-rasm). Ekologik chidamlilik bloki (E', vazn 0,35): E₁ - qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish ulushi; E₂ - har bir sayyoh uchun suv sarfi va uning uch yillik dinamikasi; E₃ - turizm karbon izi (CO₂ ekvivalenti, sayyohga nisbatan) va pasayish sur'ati; E₄ - chang bo'ronlari, qurg'oqchilik va ekstremal haroratga qarshi yashil infratuzilma qamrovi. Ijtimoiy chidamlilik bloki (S', vazn 0,30): S₁ - mahalliy aholining turizm tushumlaridagi ulushi va oilaviy mehmon uylari tarmog'i; S₂ - meros obyektlarining iqlim ziyoniga qarshi himoya choralari qamrovi; S₃ - mahalliy jamoaning turistik qarorlar qabul qilishdagi ishtiroki; S₄ - iqlimdan zarar ko'rgan aholini qayta tiklash dasturlari qamrovi. Boshqaruv chidamliligi bloki (G', vazn 0,35): G₁ - rasmiy iqlim moslashuv strategiyasining mavjudligi va ijrosi; G₂ - ESG hisobotining shaffofligi va davriyligi; G₃ - iqlim risklari uchun moliyaviy rezerv va xalqaro grantlar hajmi; G₄ - universitetlar, ilmiy markazlar va turizm boshqaruvi o'rtasidagi hamkorlik darajasi.



1-rasm. ESG-I indeksining tuzilishi: uch blok va o'n bir indikator¹

¹ Manba: mualliflar ishlanmasi.

1-rasmda indeksning ierarxik tuzilishi ko'rsatilgan: har bir blok indikatorlari blok balliga, blok ballari esa vaznlar orqali umumiy ESG-I qiymatiga birlashadi. Ekologik va boshqaruv bloklari 0,35 dan, ijtimoiy blok 0,30 vazn bilan umumiy indeksga kiradi. Bunday tuzilma qaysi blok yoki indikator umumiy natijani pasaytirayotganini alohida ko'rish imkonini beradi.

Har bir indikator 0-1 oralig'ida normallashtiriladi (min-maks usuli yoki nishon ko'rsatkichga nisbatan) [6], so'ng blok ichida vaznlar yig'indisi orqali blok balli hisoblanadi:

$$E' = \sum(E_i \cdot w_i), S' = \sum(S_i \cdot w_i), G' = \sum(G_i \cdot w_i) \quad (1)$$

Bu yerda E_i , S_i va G_i - tegishli blokka kiruvchi i-indikatorning normallashtirilgan qiymati, w_i - ushbu indikatorning blok ichidagi vazni. Shunday qilib, har bir blok balli uning indikatorlari vaznli yig'indisi sifatida topiladi.

Umumiy indeks blok ballarining vaznli yig'indisi sifatida aniqlanadi:

$$ESG - I = 0,35 \cdot E' + 0,30 \cdot S' + 0,35 \cdot G' \quad (2)$$

Formuladagi 0,35, 0,30 va 0,35 koeffitsiyentlari mos ravishda ekologik, ijtimoiy va boshqaruv bloklarining vaznlari bo'lib, ularning yig'indisi 1 ga teng. Demak, ekologik va boshqaruv bloklari umumiy indeksga teng, ijtimoiy blok esa biroz kamroq hissa qo'shadi.

Natija 0-100 balli shkalada ifodalanib, to'rt darajaga bo'linadi (2-jadval). Blok vaznlari va indikator vaznlari turizm olimlari, iqlimshunoslar, mahalliy hokimiyat mutaxassislari va mehmonxona assotsiatsiyasi vakillaridan iborat ekspert guruhi (18 nafar) o'rtasida o'tkazilgan ikki raundli Delphi so'rovi asosida aniqlandi; bu yondashuv GSTC mezonlari va Camilleri konseptual modeli bilan uyg'un.

2-jadval

ESG-I indeksining talqin shkalasi¹

Ball	Daraja	Talqin
75-100	I daraja	Yuqori chidamlilik - strategik investitsiyalar uchun tayyor
50-74	II daraja	O'rtacha chidamlilik - alohida zaif bloklar bo'yicha chora talab etiladi
25-49	III daraja	Past chidamlilik - kompleks moslashuv dasturi zarur
0-24	IV daraja	Juda past chidamlilik - tuzilmaviy transformatsiya talab etiladi

2-jadvalda 75 va undan yuqori ball yuqori chidamlilikni, 50-74 ball o'rtacha chidamlilikni bildiradi. 50 balldan past natija olgan destinatsiya uchun kompleks moslashuv dasturi yoki tuzilmaviy o'zgarishlar talab etiladi. Shkala indeks natijasini aniq boshqaruv qarorlari bilan bog'lash imkonini beradi.

Delphi so'rovi ikki raundda o'tkazildi [3]. Birinchi raundda ekspertlar o'n bir indikatorning har birini "iqlim chidamliligiga ta'sir kuchi" bo'yicha 1-9 balli shkalada baholadi va blok vaznlari bo'yicha taklif berdi; ikkinchi raundda birinchi raund natijalari (median va kvartil oralig'i) ekspertlarga qaytarilib, baholar aniqlashtirildi. Konsensus mezoni sifatida kvartil oralig'ining shkala kengligining 20 foizidan oshmasligi qabul qilindi; ushbu mezonga javob bermagan uchta indikator bo'yicha

¹ Manba: mualliflar ishlanmasi.

qo'shimcha muhokama o'tkazildi. Ekspert guruhining tarkibi: turizm iqtisodiyoti va menejmenti olimlari - 7 nafar, iqlimshunos va ekologlar - 4 nafar, viloyat hokimliklari va turizm boshqarmalari mutaxassislari - 4 nafar, mehmonxona assotsiatsiyasi vakillari - 3 nafar.

Indikator qiymatlari uchun ma'lumot manbalari sifatida Milliy statistika qo'mitasi va Turizm qo'mitasining hududiy ko'rsatkichlari, viloyat hokimliklarining iqlim va turizm dasturlari, UNESCO va madaniy meros agentligining obyektlar holati bo'yicha hisobotlari, mehmonxona assotsiatsiyasining energiya va suv sarfi bo'yicha tanlanma so'rovi hamda ochiq axborot portallari qo'llanildi [15]. Hududiy statistikada mavjud bo'lmagan indikatorlar (E_4 , S_3 , G_2 , G_4) ekspert baholash yo'li bilan to'ldirildi; shu sababli natijalar "dastlabki hisob" sifatida taqdim etiladi.

Sinov tadqiqoti uchun O'zbekistonning uchta yirik madaniy turizm destinatsiyasi tanlandi: Samarqand (Registon, Shohi Zinda, Afrosiyob; yillik sayyoh oqimi eng yuqori), Buxoro (Poyi Kalon, Labi Hovuz, Chor Bakr majmuasi; "ochiq osmon ostidagi muzey" konsepsiyasi) va Xiva (Ichan-Qal'a; 2 000 dan ortiq tarixiy bino). Uchala shahar ham UNESCO merosi obyektlariga ega, biroq iqlim xavfi tarkibi farq qiladi: Xiva cho'llanish va chang bo'ronlari markazida, Buxoro suv tanqisligi xavfi ostida, Samarqand esa sayyoh konsentratsiyasi tufayli fizik yuk xavfiga duchor. Tadqiqot cheklovi: indikator qiymatlari ekspert baholash va ochiq ma'lumotlar asosidagi dastlabki hisob bo'lib, rasmiy hududiy statistika shakllangani sari aniqlashtirilishi lozim.

TAHLIL VA NATIJALAR

Indikatorlar bo'yicha baholash natijalari

Ekspert baholash va ochiq ma'lumotlar tahlili asosida uchta destinatsiya bo'yicha o'n bir indikatorning 2025-yil holatiga ko'ra dastlabki qiymatlari 3-jadvalda keltirilgan.

3-jadval

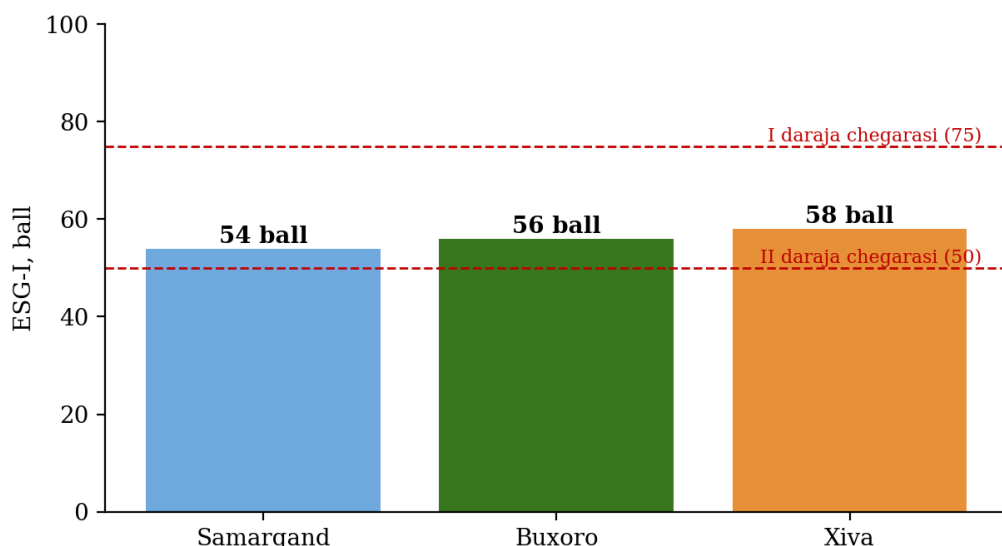
ESG-I indikatorlarining Samarqand, Buxoro va Xiva bo'yicha qiymatlari (2025-yil, dastlabki hisob)¹

Indikator	Samarqand	Buxoro	Xiva
E_1 Qayta tiklanuvchi energiya ulushi, foizda	22	18	12
E_2 Suv sarfi (m^3 /sayyoh)	0,38	0,45	0,52
E_3 CO ₂ izi (kg/sayyoh)	96	104	118
S_1 Mahalliy tushum ulushi, foizda	41	48	55
S_2 Himoyalangan meros obyektlari, foizda	65	58	61
S_3 Jamoa ishtiroki (ball 0-10)	5,8	6,4	6,9
S_4 Qayta tiklash dasturlari qamrovi, foizda	34	40	52
G_1 Iqlim strategiyasi	qisman	mavjud	qisman
G_2 Hisobot shaffofligi (ball 0-10)	4,2	3,8	3,1
G_3 Moliyaviy rezerv	past	past	past
G_4 Ilmiy hamkorlik	o'rtacha	yuqori	o'rtacha

¹ Manba: mualliflar ishlanmasi.

3-jadvalda ekologik indikatorlar bo'yicha Samarqand nisbatan yaxshi natija ko'rsatgan: qayta tiklanuvchi energiya ulushi 22 foiz, suv sarfi 0,38 m³/sayyoh, CO₂ izi 96 kg/sayyoh. Ijtimoiy indikatorlarda esa Xiva oldinda: mahalliy tushum ulushi 55 foiz, jamoa ishtiroki 6,9 ball, qayta tiklash dasturlari qamrovi 52 foiz. Boshqaruv indikatorlarida uchala shaharda moliyaviy rezerv past, hisobot shaffofligi esa 3,1-4,2 ball oralig'ida.

Indikatorlarni normallashtirish va vaznlash natijasida ESG-I ballari quyidagicha shakllandi: Samarqand - 54 ball, Buxoro - 56 ball, Xiva - 58 ball; uchala destinatsiya ham "o'rtacha chidamlilik" (II daraja) zonasida joylashgan (2-rasm).



2-rasm. Uch destinatsiya bo'yicha ESG-I indeksi qiymatlari va daraja chegaralari¹

2-rasmdan ko'rinadiki, uchala destinatsiya natijasi II daraja chegarasidan (50 ball) biroz yuqori, I daraja chegarasidan (75 ball) esa ancha past. Eng yuqori ball Xivada (58), eng past Samarqandda (54) qayd etilgan; destinatsiyalar orasidagi farq atigi 4 ballni tashkil etadi. Demak, uchala shahar uchun ham yuqori chidamlilik darajasiga o'tish uchun qo'shimcha choralar zarur.

Natijalar tahlili

Tahlil shuni ko'rsatadiki, uchala destinatsiyada ham boshqaruv (G) bloki eng zaif halqa: rasmiy iqlim strategiyalari qabul qilingan, biroq ularning ijro mexanizmi, moliyaviy ta'minoti va monitoringini yanada takomillashtirish talab etiladi; moliyaviy rezerv barcha shaharlarda "past", hisobot shaffofligi 3,1-4,2 ball oralig'ida. Bu xalqaro tajribaga mos keladi: rivojlanayotgan destinatsiyalarda turizmning issiqxona gazlari emissiyasi mamlakat umumiy emissiyasining atigi 2,1 foizini tashkil etsa-da, mehmonxonalarda qayta tiklanuvchi energiya ulushi 15 foizdan past va boshqaruv shaffofligi past darajada qolmoqda [9]; [11].

Aksincha, ijtimoiy blokda nisbatan yuqori natijalar qayd etildi: oilaviy mehmon uylari tarmog'i (uchala shaharda 1 200 dan ortiq), mahalliy hunarmandchilik

¹ Manba: mualliflar ishlanmasi.

kooperatsiyalari va jamoa ishtiroki institutlari madaniy turizmning mahalliy iqtisodiyotga integratsiyasini ta'minlamoqda. Xivada S blokining yuqoriroq chiqishi shahar kichikligidan kelib chiqqan konsentriklik, oilaviy tarmoqning yuqori ulushi (mahalliy tushum ulushi 55 foiz) va qayta tiklash dasturlarining mahalliy xususiyatlarga mosligi bilan izohlanadi. Ekologik blokda umumiy tendensiya ijobiy bo'lsa-da (quyosh energiyasi dasturlari, suv hisoblagichlari, "yashil mehmonxona" dasturining boshlanishi), mutlaq ko'rsatkichlar hali yetarli emas: Xivada suv sarfi (0,52 m³/sayyoh) va CO₂ izi (118 kg/sayyoh) eng yuqori, chunki sayyohlar uzoq masofadan yetib keladi va qadimiy binolarda energiya samaradorligi past.

Indikatorlar kesimidagi tahlil har bir destinatsiya uchun ustuvor zaif nuqtalarni va ularga mos chora-tadbirlarni aniqlash imkonini beradi (4-jadval).

4-jadval

Destinatsiyalar kesimida ustuvor zaif indikatorlar va tavsiya etilgan chora-tadbirlar¹

Destinatsiya	Eng zaif indikatorlar	Tavsiya etilgan chora	Mas'ul tuzilma	Kutilayotgan samara
Samarqand	S ₄ (34%), S ₁ (41%), G ₃ (past)	Oilaviy mehmon uylari va hunarmandchilik kooperatsiyalarini kengaytirish; iqlim rezerv fondini shakllantirish	Viloyat hokimligi, Turizm qo'mitasi	S' blokining o'sishi, mahalliy tushum ulushining oshishi
Buxoro	G ₂ (3,8), E ₁ (18%), S ₂ (58%)	Ochiq ESG hisobot portali; mehmonxonalarda quyosh energetikasi dasturi; xom g'isht merosni mikroiklim himoyasi	Hokimlik, BuxDU, madaniy meros agentligi	G' va E' bloklarining o'sishi, meros saqlanishi
Xiva	E ₃ (118 kg), E ₂ (0,52 m ³), G ₂ (3,1)	Sayyoh oqimini mavsumiy taqsimlash; suv hisobi va qayta ishlatish; hisobot shaffofligini oshirish	Hokimlik, Ichan-Qal'a muzey-qo'riqxonasi	E' blokining o'sishi, karbon izining kamayishi

4-jadval har bir destinatsiya uchun zaif indikatorlar turlicha ekanini ko'rsatadi: Samarqandda qayta tiklash dasturlari qamrovi (34 foiz) va moliyaviy rezerv, Buxoroda hisobot shaffofligi (3,8 ball) va qayta tiklanuvchi energiya ulushi (18 foiz), Xivada esa CO₂ izi (118 kg/sayyoh) va suv sarfi (0,52 m³/sayyoh) ustuvor muammo hisoblanadi. Shu sababli chora-tadbirlar va ular uchun mas'ul tuzilmalar ham har bir shahar sharoitiga moslab belgilangan.

Xalqaro solishtirma nuqtai nazaridan uchala destinatsiyaning natijalari rivojlanayotgan mamlakatlarning meros shaharlariga xos manzarani aks ettiradi: kuchli ijtimoiy kapital va meros aktivlari bilan bir qatorda zaif institutsional va ma'lumotlar bazasi. Iqlim moslashuvi bo'yicha ilg'or destinatsiyalar (masalan, Yevropaning O'rta yer dengizi meros shaharlari) tajribasi shuni ko'rsatadiki, II darajadan I darajaga o'tish odatda 5-7 yillik izchil dastur - hisobot tizimini joriy etish, moliyaviy rezervni

¹ Manba: mualliflar ishlanmasi.

shakllantirish va energiya-suv samaradorligi dasturlarini amalga oshirish - natijasida erishiladi. O'zbekiston destinatsiyalari uchun ushbu yo'lning birinchi bosqichi aynan boshqaruv blokini mustahkamlashdan boshlanishi lozim, chunki ekologik va ijtimoiy choralarning barqarorligi institutsional ta'minotga bog'liq.

Amaliy tahlil taklif etilgan ESG-I indeksining sof barqarorlik indekslaridan farqini ko'rsatdi: u iqlim stressi bilan bog'liq zaif nuqtalarni (G_3 - moliyaviy rezerv, S_4 - qayta tiklash qamrovi) yoritib, bosqichli modernizatsiya yo'l xaritasini taklif qilish imkonini beradi. Bu O'zbekiston kabi mamlakatlarda ESG tamoyillarining an'anaviy moliya sektoridan turizmga o'tishining sekin, biroq barqaror jarayonini aks ettiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Madaniy turizm destinatsiyalarining iqlimga chidamliligini baholash uchun an'anaviy ekologik ko'rsatkichlar yetarli emas: GSTC mezonlari umumiy barqarorlikka qaratilgan bo'lib, meros obyektlarining iqlim sezgirligini va mahalliy jamoaning iqlim stressiga iqtisodiy-madaniy javob mexanizmlarini to'liq qamrab olmaydi. Taklif etilgan ESG-I indeksi uch o'lchovni - ekologik, ijtimoiy va boshqaruv chidamliligini - yagona tizimda birlashtirib, chidamlilikni nafaqat holat, balki boshqariladigan jarayon sifatida baholash imkonini beradi: har bir indikator aniq davlat dasturi, moliyaviy mexanizm yoki ijtimoiy dastur bilan bog'lanadi.

O'zbekiston misolidagi sinov uchala meros shahrining chidamlilik darajasini "o'rtacha" (II daraja) deb baholash imkonini berdi. Boshqaruv bloki - iqlim strategiyalari ijrosi, hisobot shaffofligi va moliyaviy rezervlar - eng zaif halqa ekanligi aniqlandi; ijtimoiy blokning nisbatan yuqori natijalari esa madaniy turizmning mahalliy iqtisodiyotga integratsiya modeli (oilaviy mehmon uylari, hunarmandchilik kooperatsiyalari) iqlim chidamliligiga ijobiy hissa qo'shishini ko'rsatadi va bu modelni kengaytirish ekologik blokda yetishmovchiliklarni yumshatishi mumkin.

Metodikani qo'llash bo'yicha quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

1. Destinatsiyalar darajasida yillik ESG-I monitoringini joriy etish va uni hududiy turizm dasturlarining ijro ko'rsatkichlari tizimiga kiritish.

2. Xalqaro grantlar va yashil moliya vositalarini (masalan, EBRD Green Hotel dasturi) jalb etishda indeksni destinatsiyaning "ishonchlilik hujjati" sifatida qo'llash.

3. Raqamli platformalar orqali ochiq ESG hisobot tizimini shakllantirish - O'zbekiston meros shaharlarida o'tkazilgan tadqiqotlar raqamli texnologiyalar ESG integratsiyasining kuchaytiruvchisi ekanini tasdiqlagan.

4. Boshqaruv blokini mustahkamlash: iqlim moslashuv strategiyalarini moliyaviy rezerv va monitoring mexanizmi bilan ta'minlash, universitetlar bilan ilmiy hamkorlikni institutsionallashtirish.

Kelgusi tadqiqotlar yo'nalishlari: ESG-I indeksini vaqt qatori ma'lumotlari asosida dinamik modelga aylantirish; sayyoh oqimlarining iqlim xavfiga "sezgirlilik xaritasi"ni qurish; indikatorlarni tuman va shahar darajasida qo'llash uchun moslashtirish. ESG chidamliligini xalqaro reyting agentliklari metodologiyalari bilan uyg'unlashtirish O'zbekistonning madaniy turizm brendini global bozorda mustahkamlash omiliga aylanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Camilleri, M. A. (2025). Environmental, social and governance (ESG) factors for sustainable tourism development: The way forward toward destination resilience and growth. *Business Strategy and the Environment*, 35(3), 4057-4082. <https://doi.org/10.1002/bse.70366>
2. Global Sustainable Tourism Council. (2019). GSTC destination criteria with performance indicators and SDGs (Version 2.0). GSTC.
3. Hsu, C.-C., & Sandford, B. A. (2007). The Delphi technique: Making sense of consensus. *Practical Assessment, Research, and Evaluation*, 12(10). <https://doi.org/10.7275/pdz9-th90>
4. IPCC. (2022). Climate change 2022: Impacts, adaptation and vulnerability. Contribution of Working Group II to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781009325844>
5. Jafarova, K., Farmanov, E., Kadirova, S., Makhmudova, N., & Khodjaeva, F. (2026). Integrating ESG dimensions through digital technologies for sustainable tourism development: Evidence from heritage destinations in Uzbekistan. *Frontiers in Sustainability*, 7, 1784778. <https://doi.org/10.3389/frsus.2026.1784778>
6. OECD, & JRC. (2008). Handbook on constructing composite indicators: Methodology and user guide. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/9789264043466-en>
7. Scott, D., Hall, C. M., & Gössling, S. (2019). Global tourism vulnerability to climate change. *Annals of Tourism Research*, 77, 49-61. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2019.05.007>
8. Sesana, E., Gagnon, A. S., Ciantelli, C., Cassar, J., & Hughes, J. J. (2021). Climate change impacts on cultural heritage: A literature review. *WIREs Climate Change*, 12(4), e710. <https://doi.org/10.1002/wcc.710>
9. UN Tourism. (2024). Climate action in tourism: Guidelines and data dashboard. World Tourism Organization.
10. UNEP. (2022). Climate change adaptation in the tourism sector. United Nations Environment Programme.
11. WTTC. (2024). Economic impact research: Global travel & tourism CO₂ emissions estimates, 2023-2024. World Travel & Tourism Council.
12. O'zbekiston Respublikasining 2019-yil 18-iyul O'RQ-549-son "Turizm to'g'risida"gi Qonuni. <https://lex.uz/docs/4428097>
13. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 16-fevral PF-21-son "Mamlakat taraqqiyotining 2030-yilgacha mo'ljallangan ustuvor yo'nalishlari doirasida islohotlarni izchil davom ettirish va yangi bosqichga olib chiqishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. <https://lex.uz/docs/8050769>
14. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 4-oktyabr PQ-4477-son "2019-2030-yillar davrida O'zbekiston Respublikasining "yashil" iqtisodiyotga o'tish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Qarori. <https://lex.uz/docs/4539502>

15. Milliy statistika qo'mitasi, & Turizm qo'mitasi. (2025). O'zbekistonda turizm faoliyatining asosiy ko'rsatkichlari, 2023-2025. Toshkent.

16. Yusupov, S., va boshq. (2023). Iqlim o'zgarishi va O'zbekiston iqtisodiyoti xavfsizligi. Toshkent.



Marketing

ilmiy, amaliy va ommabop jurnali

Muharrir:
Ingliz tili muharriri:
Rus tili muharriri:
Musahhih:
Sahifalovchi va dizaynerlar:

Turobova Hulkar Rustamovna
Oripov Mahmud Ashurovich
Xidirova Gavxar Rustamovna
Qudratov Aziz Dehqonboyevich
Sadikov Shoxrux Shuxratovich
Abidjonov Nodirbek Odijon o'g'li

2026-YIL, 24-25-SENTABR, MAXSUS-SON, III-IV-SEKSIYALAR

© Materiallar ko'chirib bosilganda "Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnali manba sifatida ko'rsatilishi shart. Jurnalda bosilgan material va reklamalardagi dalillarning aniqligiga mualliflar mas'ul. Tahririyat fikri har vaqt ham mualliflar fikriga mos kelavermasligi mumkin. Tahririyatga yuborilgan materiallar qaytarilmaydi.

Mazkur jurnalda maqolalar chop etish uchun quyidagi havolalarga murojaat qilish mumkin. Ilmiy maqola, ommabop maqola, reklama, hikoya va boshqa ilmiy-ijodiy materiallar yuborishingiz mumkin.

Materiallar va reklamalar pullik asosda chop etiladi.

Elektron pochta: info@marketingjournal.uz
Bot: [@marketinjournalbot](https://t.me/@marketinjournalbot)
Tel.: +99890 5125464, +998939266610

Jurnalning rasmiy sayti: <https://marketingjournal.uz>

Marketing jurnali O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi **Oliy attestatsiya komissiyasi rayosatining 2024-yil 04-oktabrdagi 362/5 sonli qarori** bilan milliy ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan



"Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnali 2024-yil 15-martdan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan **C-5669517** reyestr raqami tartibi bo'yicha ro'yxatdan o'tkazilgan. **Litsenziya raqami: №240874**



"Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnalining xalqaro darajasi: **9710**. GOCT 7.56-2002 "Seriya nashrlarning xalqaro standart raqamlanishi" davlatlaro standartlari talablari. **Berilgan ISSN tartib raqami: 3060-4621**